فصلنامه ی مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان
سال ششم، شماره بیستم، پاییز ۱۳۹۳ (صص۱۹۸-۱۷۳)

فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی در هند

بتول کیخا*

چکیده

نسخ خطی از مهم ترین ارکان فرهنگی بشر و نشانگر تاریخ و تمدن یک سرزمین از زوایای مختلف می‌باشند. از آن‌جا که زبان فارسی بیش از چهارصد سال زبان رسمی شبه قارّه‌ی هند بوده، نسخ خطی فارسی بسیار زیادی در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد این کشور یافت می‌شود که هریک از این آثار، میراث ارزشمندِ فرهنگی و تاریخی شبه قاره و ایران به شمار می‌آیند. از این رو با در نظر گرفتن گستره‌ی زبان و ادب فارسی در هند و با هدف صیانت از این میراث فرهنگی، مطالعه در حوزه‌ی نسخ خطی فارسیِ موجود در مجموعه‌های این کشور ضروری به نظر می‌رسد. در این مقاله با استفاده از روش مروری- کتابخانه‌ای و سندی، ضمن معرفی نسخ خطی، به گردآوری و ارائه‌ی فهرست نامه‌های این آثار در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد هندوستان پرداخته می‌شود. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که تاکنون ۱۳۵ عنوان فهرست نامه از نسخ خطی فارسی در هند تنظیم و تدوین شده که در ۳۹ کتابخانه و مرکز اسناد این کشور نگهداری می‌شوند. طبیعتاً محتمل است که درصد زیادی از این آثار به دلیل شرایط نامناسب حفاظت و نگهداری، از بین رفته و یا مهجور مانده، به ثبت نرسیده باشند.

کلید واژه ها:نسخ خطی، کتابخانه‌ها، مراکز اسناد، هند

---

* مربی گروه علم اطلاعات و دانش شناسی دانشگاه زابل
Email: batulkeykha@uoz.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۳/۲/۲۸
تاریخ پذیرش: ۹۳/۹/۱۶

مقدمه

امروزه یکی از راههای انتقال صحیح‌تر و سریع‌تر اطلاعات به محققان، تهیه‌ی فهرست نامه‌های موضوعی است که بنا به تناسب محتوی و نوع کاربری می‌تواند، حوزه‌ی وسیعی را دربرگیرد. از حوزه‌های تهیه‌ی فهرست نامه‌ها که در گسترش و ماندگاری فرهنگ و تمدن ملل تأثیر مستقیم دارد، فراهم آوردن فهرست نامه‌های نسخ خطی است.کشور هندوستان و یا در نگاهی عمیق‌ترشبه قاره‌ی هند، از دیرباز ارتباط بسیار تنگاتنگی با ایران، و زبان فارسی داشته است. شاید اگر بتوان گفت که در بعضی از دوره‌های تاریخی به ویژه در دوره‌های: حمله‌ی مغولان، حکومت گورکانیان هند، و دوره‌ی صفویه شبه قاره‌ی هند جایگاهی بسیار والا را در حفظ و نشر زبان فارسی و غنای فرهنگی آن داشته است; سخنی به گزافه نگفته‌ایم. این ارتباط تنگاتنگ فرهنگی و علمی سبب گردیده تا در شبه قاره‌ی هند، نسخ خطی فراوانی به رشته‌ی تحریر درآید. نسخه‌های خطی‌ای که در بسیاری از موارد کماکان گمنام مانده یا بر اثر گذشت زمان، در معرض نابودی قرار گرفته‌اند. در این تحقیق که با هدف شناخت و معرفی هرچه بهتر فهرست نامه‌های نسخ فارسی هند انجام گردیده، تلاش شده تا این پرسش‌های اصلی پاسخ داده شود:

– مهم‌ترین فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی هندوستان شامل چه مواردی می‌شود؟

– کدام یک از کتابخانه‌ها و مراکز علمی هند بیشتر به کار جمع‌آوری و حفاظت از نسخ خطی فارسی اقدام نموده‌اند؟ لذا با روش مروری- کتابخانه‌ای و سندی به بررسی موضوع تحقیق و پاسخ به پرسش‌ها پرداخته شد.

بیان مسأله و اهمیت موضوع

تاریخ پیوند میان ایران و شبه قاره‌ی هند به هزاران سال پیش بر می‌گردد. تاریخ نگاران برآنند که وقتی حدود ۱۱۰۰ تا ۱۵۰۰ سال پیش از میلاد، تیره‌های آریایی وارد سرزمین‌های ایران و هند شدند، روابط فرهنگی و زبانیِ این دو کشور آغاز گردید(کومار،۱۲:۱۳۸۶). به همین دلیل است که زبان و ادب فارسی در هند سابقه‌ای

دیرینه دارد. زبان فارسی پیش از آن‌که هندوستان مستعمره‌ی انگلستان شود، دومین زبان رسمی این کشور و زبان فرهنگی و علمی به‌شمار می‌رفته است، اما؛ پس از استعمار انگلیس در سال ۱۸۳۲م زبان انگلیسی جبراً جایگزین زبان شیرین فارسی گردیده است(Clawson, ۲۰۰۰:۱۱۲). همانندی‌های فراوان میان زبان اوستا و سانسکریت هم نشانه‌ی دیگری از پیوند دیرینه‌ی زبانی میان ایران و شبه قاره است در دوران اشکانیان (۲۲۶– ۲۴۹ ق. م). این روابط رو به گسترش رفت و در زمان ساسانیان (۲۲۶ ق. م – ۶۵۲ م) با ترجمه‌ی کتاب‌های مهم هندی همانند *کلیله و دمنه* در عصر انوشیروان، این پیوستگی‌های فرهنگی بیش از پیش قوّت گرفت. زبان فارسی در اوایل سده‌ی چهار و اوایل سده‌ی پنج هجری، در دوره‌ی غزنویان، با فتوحات محمود غزنوی به ویژه در شهرهای لاهور و مولتان و سند به طور جدی به هند راه یافت (جابری نسب،۲۹:۱۳۸۸). گسترش زبان فارسی در شبه قاره، با تأسیس امپراطوری مغول هندوستان به اوج پیشرفت خود رسید و زبان رسمی هندوستان شد. البته نباید سهم صوفیان را که مبلغان اصلی اسلام و زبان فارسی در هند بودند؛ فراموش کرد. بزرگ صوفیانی چون: هجویری، خواجه معین‌الدین چشتی، شیخ بهاءالدین زکریا مولتانی، سید اشرف جهانگیر سمنانی، سیدعلی همدانی و دیگران، با گفتار و کردارشان بر خیل مسلمانان و فارسی‌زبانان افزودند. در این بین تأثیر حکومت پادشاهان مسلمان، به ویژه پادشاهان پارسی‌گوی هند، در سراسر شبه قاره نیز حایز اهمیت است، چراکه آنان با حمایت و پشتیبانیِ فراوان خود از علما، دانشمندان، سرایندگان، ادیبان، هنرمندان و سایر فرهیختگان، موجبات شکوفایی و ارتقای زبان فارسی را در این منطقه فراهم نموده‌اند. در سده‌ی شش هجری نیز مهاجرت گسترده‌ی دانشمندان و اهل فکر و فرهنگ و ادب فارسی به دربار پادشاهان مسلمان هند باعث شد که لاهور به پایگاهی برای گسترش و نشر ادب فارسی تبدیل شود (فلاح،۷۹:۱۳۸۹). رسمیت یافتن زبان فارسی در شبه قاره به عنوان زبان دین، سیاست، ادب و هنر موجب شد که آثار فراوانی به زبان فارسی توسط اهالی شبه‌قاره، ایرانیان و دیگر مهاجران، در

زمینه‌های: تاریخ، فرهنگ، دستور، یادنامه (تذکره) و دیگر موارد پدید آیـد. ایـن زمینـه باعث شد تا انشاء آثار بزرگان شعر و ادب و عرفان ایـران نیـز زمـین مـورد پـذیرش دانشوران و متفکّران شبه قاره قرار گرفته، درباره‌ی آن‌ها پژوهش شده و بعضـاً نیـز بـه زبان‌های گوناگون بومی سرزمین هند و پاکستان ترجمه گردد. نسخه‌های خطی سرمایه و پشتوانه‌ی فرهنگی هر ملت است. این گنجینه‌ها نمایـانگر تـاریخ علـم و ارزش‌هـای هنری در قرون مختلف است. وجود نسخه‌های خطیِ ارزشمند، پشتوانه‌ی قوی علمـی گذشتگان را نیز نشان می‌دهد. علاوه بر متون اصلی نسـخ خطـی، حواشـی، شـرح‌هـا، تقویم‌ها، وقف‌ها، امضاها و مهرها حاوی اطلاعات تکمیلی مهمی هستند کـه مطالعـه‌ی آن‌ها نیز برای محقّقان ارزش فراوانی دارد (قاضی‌ها،۱۳۷۴: ۲۴–۲۶). چرا که خطـاطی، نقاشی، تذهیب و جلدسازی از هنرهایی هستند که با شناخت نسخ خطی تکامل یافتـه-اند (ناصح‌پور، ۸۳:۱۳۷۹). زبان فارسی هشت قرن پیش وارد هند شد و ۷۰۰ سـال بـر تارک اندیشه، سیاست، اقتصاد و فرهنگ مردم هند حاکمیت داشت. به حدی که در آن دوره کلیه‌ی آثار مهم: فرهنگی، مذهبی، سیاسی، ادبی، مکاتبات، اسناد شخصی و دولتی و احکام قضایی هند به زبان فارسی نوشته می‌شد. وجـود آثـار و نسـخ خطـی ارزنـده فارسیِ موجود در هند به ویژه در حوزه عرفان حاکی از این حقیقت اسـت (صـاحب-زاده،۱۳۸۷: ۶۸–۷۶). از آن جا که زبان فارسی بیش از ۴۰۰ سال زبان رسمی شبه قاره بوده است، تعداد بسیار زیادی نسخ خطی فارسی در کتابخانـه‌هـا و مراکـز اسـناد ایـن کشور وجود دارد. بدیهی است که یکایک این نسخه‌هـا میـراث ارزشـمند فرهنگـی و تاریخی بیشتر کشورهای شبه قاره و سپس کشور ما به شمار می‌آیند اما؛ شرایط خـاص اقلیمی و هوای گرم و مرطوب شبه قاره و شرایط نامناسب حفاظـت و نگهـداری ایـن نسخه‌ها باعث گردیده که بسیاری از این نسخ خطی به مـرور زمـان دچـار پوسـیدگی شده یا در معرض پوسیدگی قرار گیرند. هر چند با وجود این‌که در سالیان اخیر به این مهم از سوی مسئولان دو کشور هند و ایران توجه ویـژه‌ای شـده اسـت؛ امـا بـه دلیـل حجم بالای این نسخه‌ها، تا شناسایی، فهرست نویسی و تبدیل آن‌ها به شکل دیجیتالی

راه درازی در پیش است. بی‌شک تأخیر در این امر موجب از بین رفتن حجم عظیمی از میراث فرهنگی کشورهای شبه قاره و ایران خواهد شد. چنان‌که ذکر شد در این مقاله با استفاده از روش مروری- کتابخانه‌ای و سندی، ضمن معرفی نسخ خطی، به گردآوری و ارائه فهرستنامه‌های موجود در این رابطه، در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد هندوستان و اهمیت حفظ این آثار با بهره‌گیری از فن‌آوری‌های نوین الکترونیکی و دیجیتالی پرداخته می‌شود.

پیشینه ی تحقیق

گرچه درباره‌ی معرفی ارزش و اهمیت نسخ خطی شبه قاره در دوره‌ی معاصر پژوهش‌های پراکنده و مختلفی انجام گردیده که معرفی آن‌ها در این مقال نمی‌گنجد، اما؛ در مورد فهرست نامه‌های نسخ خطی هند تحقیق مستقلی مشاهده نشد.

از جمله‌ی پزوهش‌های مستقلی که در باره‌ی فهرست نامه‌های نسخ فارسی در دیگر کشورها انجام شده، می‌توان به مقاله‌ی افضلی(۱۳۸۷)، با عنوان: تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه اشاره کرد. دیگر تحقیق انجام شده در مورد فهرستنامه‌ها توسط هاشم‌پور سبحانی (۱۳۷۳) انجام گردیده که کتابی با عنوان: *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه* (۲۲ کتابخانه) می‌باشد. لذا با توجه به اهمیت معرفی و حفظ نسخ خطی فارسی و با عنایت به این‌که در باره‌ی فهرستنامه‌های نسخ فارسی هند تاکنون تحقیق مستقلی انجام نگردیده است، ضرورت دارد تا پژوهشی جداگانه با هدف تحلیل فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی هند و بررسی جایگاه این آثار در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد این کشور انجام شود.

نسخ خطی

پیشینه‌ی علمی و هنری ملت‌های گذشته و تمدن‌های پیشین در لابه‌لای نسخه‌های خطی برای آیندگان به ودیعه گذاشته شده است. نسخه‌ی خطی کتابی دست نوشته است که تاریخ نگارش آن به قبل از اختراع چاپ یا همزمان با اختراع چاپ مربوط می‌شود (سلطانی و راستین،۱۳۷۹: ۴۱۰). در تعریف نسخ خطی، قید مرکّب و کاغذ و

دستنویس بودن، ضروری است. نسخه‌ی خطی یعنی کتابی که کاغذ آن به دست صنعتگر ماهری ساخته شده و جلد آن را هنرمند توانایی به وجود آورده و محتوای آن را دانشمندی با خامه‌ی خویش به دقت و حوصله در طول روزها و ماه ها تحریر نموده است. وجود نسخه‌های خطی برجای مانده در علوم مختلف همانند: حدیث، تفسیر، فقه، اصول، فلسفه، کلام، نجوم، ریاضیات، موسیقی، پزشکی، خطاطی، کشاورزی، فیزیک، شیمی و دیگر موارد نشانگر تلاش گسترده‌ی دانشمندان در علوم مختلف و ابداعات بی‌شمار آنان در این عرصه است (نظری،۷:۱۳۸۰). اجزای نسخه‌های خطی به دو دسته‌ی مادی و هنری (معنوی) تقسیم می‌شوند که کاغذ، قلم، خط و خوشنویسی جزو اجزای مادی، و تذهیب، ترصیع، تجلید و مانند آن اجزای هنری به شمار می‌روند. برخی از کتاب شناسان در اهمیت نسخ خطی برآنند که: «قسمت اعظم فکر بشری از طریق نسخه خطی به نسل‌های آینده انتقال پیدا کرده است و سیر و سفر نسخه‌ی خطی، باعث سیر افکار بشری در اقصی نقاط دنیا شده است. از این رو شناخت نسخه‌های خطی در انتخاب، بررسی و تصحیح آن‌ها سهمی بسیار مهم دارد که معرفی کتاب‌های خطی نهفته در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی نخستین گام در خدمت به عالم علم است» (وفادار،۲:۱۳۷۹).

علل نسخه نویسی

در نگارش کتاب و استنساخ از آن به زبان‌های فارسی و عربی در تمدن بزرگ اسلامی، همچون سایر ملل، انگیزه‌های: دینی، آموزشی و علمی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و ... دخالت داشته است که دو دسته‌ی مهم این انگیزه‌ها عبارتند از:

– انگیزه‌های دینی و اعتقادی: این انگیزه‌ها اهل فضل را بر آن داشته که آثار و نگاشته‌های دینی و مذهبی را تبرکاً و به قصد اجر معنوی استنساخ یا به زیور ترصیع و تذهیب مزین کنند. از جمله‌ی این آثار می‌توان قرآن و نهج البلاغه و دیگر کتاب‌های مذهبی را نام برد.

– انگیزه‌های آموزشی و علمی: این انگیزه با هدف تعلیم و تعلم، نسخه نویسی در مراکز آموزشی و مراکز علمی انجام می‌گرفته است. همچنین انگیزه‌های علمی نیز در گرایش اهل فضل به استنساخ و کتابت آثار مورد نظرشان مؤثر بوده است.

ارزشمندی نسخ خطی

نسخ خطی از جهات مختلفی ارزشمندند که دو دلیل اصلی ارزشمند بودن این کتب عبارت است از:

– قدمت داشتن و عتیقه بودن، به ویژه اگر از هنرهایی مثل خوشنویسی، تذهیب، تجلید، نقاشی و ... در زیبا سازی آن‌ها استفاده شده باشد.

– علمی و تحقیقی بودن، یعنی اگر منتشر شوند، زمینه‌ی تحقیق در موضوعاتی همچون مطالعات متنی و مانند آن را فراهم می کنند و یا می‌توانند در تکمیل و تصحیح سایر کتب و یا نسخِ مرتبط با میراث فرهنگی اسلام و ایران مؤثر باشند.

انواع نسخ خطی

نسخ خطی را می‌توان با توجّه به تاریخ، صحت مندرجات، ضبط کلمات، چگونگی ثبت عبارات و این‌که مؤلفان، آن‌ها را شخصاً نوشته‌اند، یا شاگردانشان کتابت کرده‌اند، گروه بندی کرد. وجود حواشی و تعلیقات و امضا، از ملاک‌های مهم تفکیک نسخ خطی از یکدیگر است. معتبرترین نسخه‌ها از نظر محقّق، نسخه‌ای است که به دست مؤلف کتابت شده باشد که به آن «نسخه‌ی اصل» گفته می‌شود. (فاضل نیشابوری، ۵۲:۱۳۷۹) البته نسخه‌ای که توسط یک کاتب نوشته شده یا مؤلف خود آن را تصحیح و بازخوانی کرده است، نیز همان ارزش نسخه‌ی اصل را دارد که از این نسخه به عنوان «نسخه‌ی مادر» یاد می کنند. تعبیر مادر بودن این نسخه به خاطر این است که برای نسخه‌های دیگر اساس و پایه می‌باشد؛ یعنی هر آن‌چه که نوشته می‌شود جزئی از کل است (مایل هروی، ۴۲:۱۳۸۰). از نوع دیگری از نسخ می‌توان به «نسخه‌ی نزدیک به اصل» اشاره کرد. نسخه‌ی نزدیک به اصل نسخه‌ای است که پس از نسخه‌ی اصل اهمّیت پیدا می‌کند به طوری که از روی نسخه‌ی اصل نوشته می‌شود. مهم ترین

موضوع در «نسخه‌ی نزدیک به اصل» این است که کاتب آن دقیق و امانت‌دار باشد. لذا هر چه‌قدر این مهم بیشتر و بهتر صورت پذیرد، بر اهمّیت نسخه‌ی نزدیک به اصل افزوده است. البته نسخه‌هایی هم وجود دارد که دست نوشته‌ی خود فرد نیستند، یعنی افرادی از قبیل: شاهان و یا مسئولان کشوری و لشکری و یا احیاناً افراد معمولی جامعه، چون از سواد و یا وقت لازم برخوردار نبوده‌اند، کار را به کاتب داده‌اند و او تمامی امور از قبیل: سیاسی، اجتماعی و یا حسب الحال را مکتوب کرده است (مادلونگ، ۱۳۷۹: ۱۱۲). چنین نسخه‌هایی نیز اگرچه دست‌خط و یا دست نوشته‌ی خود فرد نیستند، امّا؛ چون همان زبان گفتاری و زندگی شخصی و یا اجتماعی و سیاسی فرد بوده که عیناً به ثبت رسیده است، «نسخه‌ی اصل» به شمار می‌روند. بنابراین در تعریف «نسخه‌ی اصلی» می‌توان گفت نسخه‌ای است که علاوه بر این‌که توسط خود مؤلف نوشته می‌شود، می‌تواند توسط کاتب ولی با دخل و تصرف کامل دیدگاههای مؤلف نیز نوشته شود (نظری،۱۳۸۰: ۱۷).

مؤسسات فعال در زمینه نگهداری از نسخ خطی فارسی در هند

در کشور پهناور هند مؤسسات و نهادهای مختلفی در امر حفظ و نگهداری نسخ خطی فعالیت دارند که از جمله‌ی مهم ترین این مراکز می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

کمیسیون ملّی نسخه‌های خطی هند

کمیسیون ملّی نسخه‌های خطی هند (The National Mission for Manuscripts) از جمله‌ی مؤسسات فعّال در زمینه‌ی حفظ و نگهداری نسخ خطی هند است. «مرکز میکرو فیلم نور» به مدیریت دکتر خواجه پیری از مراکزی است که برای حفظ و مرمّت نسخه‌های خطی فارسی فعالیت می‌کند و تاکنون تلاش‌های زیادی در این خصوص انجام داده است. همچنین «مرکز تحقیقات زبان فارسی در خانه‌ی فرهنگ ایران در دهلی نو» نیز شناسایی چندین فهرست نسخه‌ی خطی و همچنین تصحیح و انتشار آن‌ها را به سامان رسانده است. با وجود تهیه‌ی فهارس متعدد نسخه‌های خطی

هند، هنوز هم برخی از نسخه‌ها ناشناخته باقی مانده‌اند و فهرست آن‌ها تهیه نشده است که این نسخه‌ها، به صورت پراکنده در سراسر هند نگهداری می‌شوند. از این‌رو دولت هند در سالیان اخیر، با اختصاص بودجه‌های هنگفت و استخدام کارشناسان مرتبط و نیز به خدمت گرفتن تجهیزات فنی مدرن، گام های جدی برای حفاظت و شناسایی این نسخه‌ها برداشته است.

انجمن آسیایی

یکی دیگر از مراکز نگهداری نسخه‌های خطی، انجمن آسیایی (Asiatic SocietyThe) است که در شهر کلکته واقع شده است. این انجمن، در سال ۱۷۸۴ میلادی تأسیس شده و هزاران نسخه‌ی خطی را گردآوری و نگهداری نموده است. یکی از راهبردهای اساسی انجمن برای حفاظت از میراث‌های فرهنگی هند، تصحیح و انتشار نسخه‌های خطی و ترجمه‌ی برخی از آن‌ها به زبان انگلیسی بوده است. این فعالیت انجمن، تا هنگام تجزیه‌ی شبه قاره‌ی هند با قدرت ادامه یافت، اما؛ پس از استقلال هند و ایجاد کشور پاکستان شرقی(بنگلادش)، خلل اساسی در فعالیت‌های انجمن پدید آمد. با این حال، بخش بزرگی از نسخه‌های خطی در انجمن آسیایی کلکته محفوظ مانده که شمار قابل توجهی از نسخه‌های خطی منتشر نشده‌ی این انجمن، به زبان فارسی می‌باشند.

دانشگاه کلکته

دانشگاه قدیمی کلکته نیز، عهده‌دار حفاظت از شمار قابل توجهی از نسخه‌های خطی می‌باشد. این دانشگاه، در سال ۱۸۵۷ میلادی بنیان گذاری شد. شمار نسخه‌های خطی دانشگاه کلکته را افزون از ۴۲۰۰۰ نسخه ذکر کرده‌اند. این نسخه‌ها، به زبان‌های: فارسی، عربی، تبّتی، بنگالی، تامیلی، مالایی و چند زبان محلی هند می‌باشند که بعضی از این نسخه‌ها، دارای تذهیب‌های طلایی و نقره‌ای هستند.

انستیتوی مطالعات شرق شناسی

«انستیتوی مطالعات شرق شناسی»(The Bhandarkar Oriental Research Institute) شهر پونا نیز یکی دیگر از مراکز نگهداری نسخ خطی هند، می‌باشد. این مؤسسه در سال ۱۹۱۷ میلادی تأسیس شده است. در حال حاضر، بیش از ۲۰۰۰۰ نسخه‌ی خطی در این مرکز وجود دارد. این نسخه ها، در موضوعات مختلف از قبیل: فلسفه، پزشکی، تاریخ، ادبیات، مذهب، موسیقی می‌باشند. تعداد نسخه‌های خطی نگاشته شده به زبان فارسی این مؤسسه، بیشتر از بقیه زبان‌ها است. قدمت برخی از این نسخه‌های خطی فارسی، به بیش از پنج قرن می‌رسد. یکی از دلایل اهمیت نسخه‌های خطی فارسی این انستیتو، آن است که تعدادی از آن‌ها ترجمه کتاب‌هایی هستند که دیگر وجود ندارند. همچنین تعدادی از قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی «ریگ ودا»، در این مؤسسه نگهداری می‌شوند.

موزه‌ی دولتی اوریسه(The Orissa State Museum)

موزه‌ی دولتی اوریسه (The Orissa State Museum)، در سال ۱۹۳۲ میلادی تأسیس گردیده است. در این موزه هم، صدها نسخه خطی نگهداری می‌شود (۳۷۰۰۰ نسخه). برخی از این نسخه‌ها، روی برگ و پوست درخت، کاغذهای دست ساز و پوست نگاشته شده‌اند. قابل ذکر است که در کتابخانه‌ی عمومی شرق خدابخش که در شهر پتنا واقع شده (The KhudaBaksh OrientalPublic Library)، نیز شمار قابل توجهی نسخه‌ی خطی نگهداری می‌شود. افزون بر این‌ها، در مخزن تعدادی از کتابخانه‌ها و مؤسسات پژوهشی شهرها و یالات دیگر هند نظیر: دهلی(The National Archives of India)، سرینگر(Sri Pratap Singh Museum) و همچنین میسور (Oriental Research Institute) نیز صدها نسخه‌ی خطی ارزشمند وجود دارد.

فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی موجود در هندوستان

پس از مرور متون، فهرستنامه‌های زیر برای نسخه‌های خطی فارسی، موجود در گنجینه‌های نسخ خطی هند فراهم گردیده است. لازم به ذکر است که برخی از

پژوهشگران معتقدند با توجه به این‌که بسیاری از نسخ خطیِ موجود هنوز تحویل کتابخانه‌ها نشده‌اند و یا فرآیند تحویلشان به مرکز اسناد و کار ثبت و نگهداری آن‌ها به اتمام نرسیده است، این فهرست نامه در آینده به تدریج افزایش خواهد یافت (صادق زاده وایقان، ۱۳۹۱:۴۶–۴۹). فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی موجود در هندوستان که در تحقیق پیش رو یافت شد، عبارت است از:

۱ – فهرست نسخ فارسی اورینتل پبلک لائبریری، بانکی پور، مسمی به مراۀ العلوم، خان بهادر مولوی عبدالمقتد، به اهتمام مولوی محمد عبدالخلاق صاحب، صادق‌پور پریس، ۱۹۲۵م.

۲ – فهرست مخطوطات فارسی خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنا مسمی به مرآۀ العلوم، سید اطهر شیر، ۱۹۶۷م.

۳ – فهرست نسخ قلمی (عربی، فارسی و اردو) سبحان‌الله اورینتل لائبریری، مسلم یونیورستی علیگره، سید کامل حسین، علیگره، ۱۹۲۹م.

۴ – فهرست مخطوطات، کتابخانه ی مولانا آزاد، علیگره مسلم یونیورستی، ذخیره ی شیفته، سید محمود حسن قیصر امروهوی، زیر نگرانی سید محمد حسین رضوی، علیگره ، ۱۹۸۲م.

۵ – فهرست مخطوطات کتابخانه ی مولانا آزاد، علیگره مسلم یونیورستی، ذخیره ی احسن مارهروی، سید محمود حسن قیصر امروهوی زیر نگرانی سید محمد حسین رضوی، علیگره، ۱۹۸۳م.

۶ – فهرست مخطوطات کتابخانه ی مولانا آزاد، مسلم یونیورستی، ذخیرۀ آفتاب، سید محمد حسین رضوی زیر نگرانی سید محمود حسن قیصر امروهوی ، علیگره، ۱۴۰۶ هـ . / ۱۹۸۵م.

۷ – فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، اردیبهشت ماه ۱۳۶۵ هـ . ش / ۱۴۰۶ هـ . / ۱۹۸۶م.

۸ – فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ی گنج بخش، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، بهمن ماه ۱۳۵۹ هـ . ش.

۹ – فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ی گنج بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، محمد حسین تسبیحی، جلد یکم، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، راولپندی، پاکستان ۱۹۷۱م.

۱۰ – فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ی ملی پاکستان، کراچی سید عارف نوشاهی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد ۱۳۶۲ هـ ش/ ۱۴۰۴ هـ . ق.

۱۱– فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی اردو، کراچی، سید عارف نوشاهی، باهمکاری با مرکزتحقیقات فارسی ایران و پاکستان و اداره ی معارف نوشاهیه (ناحیۀ گجرات)، اسلام آباد، اردیبهشت ماه ۱۳۶۳ هـ . ش/ شعبان المعظم ۱۴۰۴ هـ.

۱۲– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ی موسسه ی کاما، گنجینه ی مانکجی، بمبئی، دکتر سید مهدی غروی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، خرداد ماه ۱۳۶۵ هـ ش/ ۱۴۰۶ هـ . ۱۹۸۶م.

۱۳– فهرست نسخه‌های خطی تحقیق و اشاعت کتابخانه ی کشمیر و کتابخانه ی حمیدیه، بهوپال، مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند، خانه ی فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن ماه ۱۳۶۳ هـ . ش/ فوریه ۱۹۸۶م.

۱۴– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ی ندوۀ العلماء لکهنؤ، مرکز تحقیقات فارسی در هند، دهلی نو ۱۳۶۵هـ/ ۱۹۸۶م.

۱۵– فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ی راجه محمود آباد لکهنو، مرکز تحقیقات فارسی، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن ماه ۱۳۶۶ هـ. ش/ جمادی الثانی ۱۴۰۸ هـ.

۱۶– تذکرۀ مخطوطات اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدّین قادری زور، ژوئن ۱۹۵۷م.

۱۷– تذکرۀ اردو مخطوطات کتب‌خانه ی اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدّین قادری زور، جلد اول، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ژانویه – مارس ۱۹۸۴.

۱۸– تذکرۀ مخطوطات کتب خانه ی اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محیی الدّین قادری زور، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ژانویه – مارس ۱۹۸۴م.

۱۹– تذکرۀ مخطوطات کتب‌خانه ی اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی‌الدّین قادری زور، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ژانویه – مارس ۱۹۸۴م.

۲۰– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ی موسسه ی تحقیقات علوم شرقی، میسور (ایالت کارناتکا)پروفسور سید محمود حسین، چاپ انجمن فارسی، دهلی.

۲۱– دست نویس نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه ی مرکز مطالعات آسیا، دانشگاه کشمیر، نگاشته: جی.آر.بت، سال ۱۹۸۲م.

۲۲– فیش‌های مربوط به نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه‌های مختلف تهیه شده در مرکز تحقیقات فارسی، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایرن، دهلی نو.

۲۳– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی ذاکر حسین جامعه ی ملیه اسلامیه، دهلی نو.

۲۴– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی مؤسسه ی مطالعات اسلامی جامعه ی همدرد، تغلق آباد، دهلی نو.

۲۵– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی موزه ی ملی، دهلی نو.

۲۶– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی مولانا آزاد، مسلم یونیورستی، علیگره.

۲۷– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی نواب سر مزمل الله خان، علیگره.

۲۸– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی تاگور، دانشگاه لکهنو، لکهنو.

۲۹– دست نویس کتاب‌های فارسی و عربی کتابخانه ی دانشگاه لکهنو.

۳۰– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی ناصریه، لکهنو.

۳۱– نسخه‌های خطی کتابخانه ی شخصی پروفسور مسعود حسن رضوی، لکهنو.

۳۲– نسخه‌های خطی فارسی، بهندارکر اورینتل ریسرچ انستیتوت، پونا.

۳۳– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی دانشگاه پتنا، بهار.

۳۴– فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی دارالعلوم بلخیه فتوحیه، پتنا.

۳۵– نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی مجیبیه بدریه، پهلواری شریف، پتنا.

۳۶– فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شعبه تحقیق و اشاعت کشمیر و کتابخانه حمیدیه بوپال، بهمن ماه ۱۳۶۳ ش/فوریه ۱۹۸۶ م.

۳۷– فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه ندوه العلما، لکهنو، مردادماه ۱۳۶۵ش/ ذی‌ال حجه ۱۴۰۶ ه.

۳۸– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوه العلما، لکهنو، فروردین‌ماه ۱۳۶۵ ش/ آوریل ۱۹۸۶ م.

۳۹– فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، بهمن‌ماه ۱۳۶۶ش/ جمادی الثانی ۱۴۰۸ ه.

۴۰– فهرست نسخه‌های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند، ترتیب و تنظیم: دکتر شریف حسین قاسمی، دی‌ماه ۱۳۶۷ ه ش/جمادی‌الاول ۱۴۰۹ ه.

۴۱– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های عمومی و آرشیو پتیالا (پنجاب، هند)، نشر اول ۱۳۷۷ش/۹۹۹ م.

۴۲– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی‌نو، نشراول ۱۳۷۷ش/۱۹۹۹م.

۴۳–فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه کتابخانه عمومی هردیال، دهلی، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹ م. قند پارسی ۵۶۸.

۴۴– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد، تغلق‌آباد، دهلی‌نو، نشر اول زمستان ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.

۴۵– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه ملیه اسلامیه، دهلی‌نو، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۹۹۹ م.

۴۶– فهرست نسخ خطی منتشر شده و در دست انتشار تو سط مرکز میکروفیلم نور، دهلی.

۴۷– فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، جلد اول، دوم و سوم، شامل معرفی ۵،۵۰۰ نسخه فارسی با همکاری کتابخانه رضا رامپور ـ رامپور.

۴۸– فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان فارسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره شامل معرفی ۲۰۳۵ نسخه.

۴۹– فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم (به زبان فارسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۷۰۰ نسخه.

۵۰– فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان‌انگلیسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر.

۵۱– فهرست نسخه‌های خطی فارسی وعربی، جلددوم به زبان انگلیسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر.

۵۲– فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد سوم (به زبان فارسی)، کتابخانه حکیم ظلّ‌الرحمن (آکادمی ابنسینا) علیگره شامل معرفی ۲۹۰ نسخه.

۵۳- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، کتابخانه‌های گجرات شامل کتابخانه عالیه مهدویه، کتابخانه عالیه چش تیه و کتابخانه درگاه پیر محمد شاه، فارسی، به کوشش مرکز میکرو فیلم نور.

۵۴- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضارامپور (جلد سوم)، شامل معرفی ۱۵۰۰ نسخه تألیفات شیعه در این کتابخانه، در دست اقدام.۵۶۹ فهرست فهارس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.

۵۵- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، شامل معرفی ۸۰۰ نسخه خطی عربی و فارسی.

۵۶- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی.

۵۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مزمل الله خان، علیگره، در دست اقدام.

۵۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شاه ابوالخیر، دهلی، در دست اقدام.

۵۹- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی‌نو، در دست اقدام.

۶۰- فهرست تشریحی مخطوطات فارسی، کتابخانه انجمن ترقی اردو، علیگره، هند، ۱۹۵۱ م.

۶۱- فهرست کتب، عثمانیه کتابخانه، بمبئی، ص ۹۶.

۶۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های بمبئی, مدرسه محمدیه، مسجد جامع، بمبئی، مرکز تحقیقات مهاتما گاندی، مرکز تحقیقات اردو، انجمن اسلام، موزه چتراپتی شیواجی مهاراج وستو (پرنس آوویلز)، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، بمبئی، ص ۳۰۲.

۶۳- تعارف مخطوطات، کتابخانه دارالعلوم دیوبند، جلد اول، ۱۳۹۰ ه، ص ۲۸۴، جلد دوم، ۱۳۹۳ ه.ش ، ص ۲۹۶.

۶۴- فهرست نسخ خطی فارسی، مس می بهمرأه العلوم خدابخش اورینتل پبلک‌لائبریری، بانکی‌پور، پتنه، ۱۹۲۵ م، جلد اول، ص ۲۷۹، جلد دوم، ۱۹۴۲م، ص ۱۷۷، جلد سوم، ۱۹۶۷م، ص ۲۹۵,۷. فهرست نمایشگاه مخطوطات و نوادرات، کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگره، گردآورنده مختارال دین احمد،۱۹۵۳ م، ص۳۲.

۶۵- فهرست مخطوطات ریسرچ لائبریری شعبه عربی فارسی مخطوطات، مرکزمطالعات آسیای مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۹م، ص ۱۷۷.

۶۶- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی, (دستنویس) مرکز مطالعات آسیای مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۲م، ص ۹۹.

۶۷- تصوف در شبه قاره (تصوف برصغیر مین) (اردو)، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنه، ۱۹۹۲م، ص ۲۳۸.

۶۸- یادداشت حکیم سید شمس‌الله قادری ماهر آثار قدیمه بر مخطوطات تاریخی، مخزونه کتابخانه نواب صدریار جنگ بهادر مولانا حبیب‌ال ر حمن خان شروانی، علیگره، ۱۹۳۹م، ص ۲۳.

۶۹- فهرست کتب عربی, فارسی و اردو، پبلک لائبریری، اله‌آباد، ۱۹۲۷ م، ص ۱۹۴، قند پارسی ۵۷۲.

۷۰- فهرست کتب مخطوطات و مطبوعات عربی و فارسی (اردو)، نیشنل بکدپو، امروهه، مرادآباد، هند، ۱۹۷۳م، ص ۶۴.

۷۱- فهرست مخطوطات خانقاه منعمیه (اردو)، گیا، (ر دکتر عطا خورشید، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنه، ۱۹۹۳ ی، ص ۱۰۹.

۷۲- میراث خطی ما در کتابخانه خدابخش (به زبان انگلیسی), جلد اول شاعران.

۷۳- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شعبه تحقیق و اشاعت کشمیر و کتابخانه حمیدیه بهوپال، بهمن‌ماه ۱۳۶۳ ه ش/فوریه ۱۹۸۶م.

۷۴- فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه ندوه العلما، لکهنو، مردادماه ۱۳۶۵ ش/ ذی‌الحجه ۱۴۰۶ ه.

۷۵- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوه العلما، لکهنو، فروردین‌ماه ۱۳۶۵ ش/ آوریل ۱۹۸۶م.

۷۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، بهمن‌ماه ۱۳۶۶ هش/ جمادی الثانی ۱۴۰۸ه.

۷۷- فهرست نسخه‌های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند، ترتیب و تنظیم: دکترشریف حسین قاسمی, دی‌ماه ۱۳۶۷ ش/جمادی‌الاول ۱۴۰۹ه.

۷۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های عمومی و آرشیو پتیالا(پنجاب، هند)، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.

۷۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی‌نو، نشراول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.

۸۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه کتابخانه عمومی هردیال، دهلی, نشر اول ۱۳۷۷ ه ش/۱۹۹۹م، قند پارسی ۵۶۸.

۸۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد، تغلق‌آباد، دهلی‌نو,نشر اول زمستان ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.

۸۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه ملیه اسلامیه، دهلی‌نو، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.

۸۳- فهرست نسخ خطی منتشر شده و در دست انتشار تو سط مرکز میکروفیلم نور، دهلی.

۸۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، جلد اول، دوم و سوم، شامل معرفی ۵،۵۰۰ نسخه فارسی با همکاری کتابخانه رضا رامپور ـ رامپور.

۸۵- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان فارسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره شامل معرفی ۲۰۳۵ نسخه.

۸۶- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم (به زبان فارسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۷۰۰ نسخه.

۸۷- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان‌انگلیسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.

۸۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم، (به زبان انگلیسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.

۸۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد سوم (به زبان فارسی)، کتابخانه حکیم ظلّ‌الرحمن (آکادمی ابنسینا) علیگره، شامل معرفی ۲۹۰ نسخه.

۹۰- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، کتابخانه‌های گجرات شامل کتابخانه عالیه مهدویه، کتابخانه عالیه چشتیه و کتابخانه درگاه پیر محمدشاه، فارسی.

۹۱- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور (جلد سوم)، شامل معرفی ۱۵۰۰ نسخه تالیفات شیعه در این کتابخانه، در دست اقدام۵۶۹. فهرست فهارس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.

۹۲- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، شامل معرفی ۸۰۰ نسخه خطی عربی و فارسی.

۹۳- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی.

۹۴- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مزمل الله خان، علیگره، در دست اقدام.

۹۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شاه ابوالخیر، دهلی، در دست اقدام.

۹۶- فهرست انگلیسی میکرفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی‌نو، در دست اقدام.

۹۷- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوه العلما، لکهنو، فروردینماه۱۳۶۵ ش/ آوریل ۱۹۸۶م.

۹۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد،لکهنو، بهمن‌ماه ۱۳۶۶ ه.ش/ جمادی الثانی۱۴۰۸ه.

۹۹- فهرست نسخه‌های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند، ترتیب و تنظیم: دکتر شریف حسین قاسمی، دی‌ماه ۱۳۶۷ه ش/جمادی‌الاول ۱۴۰۹ه.

۱۰۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های عمومی و آرشیو پتیالا(پنجاب هند)، نشر اول ۱۳۷۷ش/۱۹۹۹م.

۱۰۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی‌نو، نشراول ۱۳۷۷ه ش/۱۹۹۹م.

۱۰۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه کتابخانه عمومی هردیال، دهلی، نشر اول ۱۳۷۷ه ش/۱۹۹۹م. قند پارسی ۵۶۸.

۱۰۳- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد، تغلق‌آباد، دهلی‌نو، نشر اول، زمستان ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.

۱۰۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه ملیه اسلامیه، دهلی‌نو، نشراول، ۱۳۷۷ ه ش/۱۹۹۹م.

۱۰۵- فهرست نسخ خطی منتشر شده و در دست انتشار تو سط مرکز میکرو فیلم نور، دهلی.

۱۰۶- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، جلد اول، دوم و سوم، شامل معرفی ۵،۵۰۰ نسخه فارسی با همکاری کتابخانه رضا رامپور ـ رامپور.

۱۰۷- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان فارسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۲۰۳۵ نسخه.

۱۰۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم (به زبان فارسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۷۰۰ نسخه.

۱۰۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان‌انگلیسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.

۱۱۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم، (به زبان انگلیسی) بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.

۱۱۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد سوم (به زبان فارسی)، کتابخانه حکیم ظلّ‌الرحمن (آکادمی ابنسینا) علیگره، شامل معرفی ۲۹۰ نسخه.

۱۱۲- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، کتابخانه‌های گجرات، شامل کتابخانه عالیه مهدویه، کتابخانه عالیه چشتیه و کتابخانه درگاه پیر محمد شاه، فارسی، به کوشش مرکز میکرو فیلم نور.

۱۱۳- فهرست میکرفیلم نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضارامپور (جلد سوم)، شامل معرفی ۱۵۰۰ نسخه تألیفات شیعه در این کتابخانه، در دست اقدام۵۶۹، فهرست فهارس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.

۱۱۴- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، شامل معرفی ۸۰۰ نسخه خطی عربی و فارسی.

۱۱۵- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی.

۱۱۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مزمل الله خان، علیگره، در دست اقدام.

۱۱۷- فهرست نسخه‌هایخطی کتابخانه شاه ابوالخیر، دهلی، در دست اقدام.

۱۱۸- فهرست انگلیسی میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی‌نو، در دست اقدام. (نسخه‌های خطی علیگره).

۱۱۹- فهارس کتب خطی‌در هند منتشرشده تو سط کتابخانه‌های گوناگون

۱۲۰- فهرست کتب عربی, فارسی و اردو، کتابخانه آصفیه سرکار عالی، حیدرآباد.

۱۲۱- فهرست فهارس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.

۱۲۲- فهرست تشریحی مخطوطات فارسی, کتابخانه انجمن ترقی اردو، علیگره، هند، ۱۹۵۱م.

۱۲۳- فهرست کتب، عثمانیه کتابخانه، بمبئی، ص ۹۶.

۱۲۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های بمبئی، مدرسه محمدیه، مسجدجامع، بمبئی، مرکز تحقیقات مهاتما گاندی، مرکز تحقیقات اردو، انجمن اسلام، موزه چتراپتی شیواجی مهاراج وستو (پرنس آوویلز)، خانه فرهنگ جمهوری‌اسلامی ایران، بمبئی, ص۳۰۲.

۱۲۵- تعارف مخطوطات، کتابخانه دارالعلوم دیوبند، جلد اول، ۱۳۹۰ ه، ص ۲۸۴, جلد دوم، ۱۳۹۳، ص ۲۹۶.

۱۲۶- فهرست نسخ خطی فارسی, مس می به همراه العلوم خدابخش اورینتل پبلک‌لائبریری، بانکی‌پور، پتنه، ۱۹۲۵ م، جلد اول، ص ۲۷۹، جلد دوم، ۱۹۴۲ م، ص ۱۷۷، جلد سوم، ۱۹۶۷م، ص ۲۹۵.

۱۲۷- فهرست نمایشگاه مخطوطات و نوادرات، کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگره، گردآورنده مختارال دین احمد،۱۹۵۳ م، ص۳۲.

۱۲۸- فهرست مخطوطات ریسرچ لائبریری شعبه عربی فارسی مخطوطات، مرکز مطالعات آسیای مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۹م، ص۱۷۷.

۱۲۹– فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، (دستنویس) مرکز مطالعات آسیای‌مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۲م، ص ۹۹.

۱۳۰– تصوف در شبه قاره (تصوف برصغیر مین) (اردو)، خدابخش اورینتل پبلک‌لائبریری، پتنه، ۱۹۹۲م، ص ۲۳۸.

۱۳۱– یادداشت حکیم سید شمس‌الله قادری ماهر آثار قدیمه بر مخطوطات تاریخی، مخزونه کتابخانه نواب صدر یار جنگ بهادر مولانا حبیب‌الرحمن‌خان شروانی، علیگره، ۱۹۳۹م، ص ۲۳.

۱۳۲– فهرست کتب عربی، فارسی و اردو، پبلک لائبریری، اله‌آباد، ۱۹۲۷م، ص ۱۹۴. قند پارسی ۵۷۲.

۱۳۳– فهرست کتب مخطوطات و مطبوعات عربی و فارسی (اردو)، نیشنل بکدپو، امروهه، مرادآباد، هند، ۱۹۷۳م، ص۶۴.

۱۳۴– فهرست مخطوطات خانقاه منعمیه (اردو)، گیا، (ردکتر عطا خورشید، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنه، ۱۹۹۳م، ص ۱۰۹.

۱۳۵– میراث خطِی ما در کتابخانه خدابخش (به زبان انگلیسی)، جلد اول شاعران فارسی زبان از فردوسی تا حافظ، ۱۹۶۱م.

کتابخانه‌های نگهدارنده‌ی نسخه‌های خطی فارسی در هند

در کتابخانه‌های هندوستان هزاران کتاب خطی وجود داشته که بخشی از آن‌ها در دوره‌ی حکومت کمپانی هند شرقی بریتانیا از هند خارج شده و بخشی نیز در اثر مرور زمان و رطوبت، تخریب و یا خوراک موریانه‌ها شده است با این وجود، هنوز هم هزاران نسخه‌ی خطی و چاپ سنگی به زبان فارسی در کتابخانه‌های این کشور وجود دارد که به شرح ذیل گردآوری شده‌اند:

۱– کتابخانه مدرسه و جامعه سلطانیه، لکنو (فهرست مخطوطات این کتابخانه با نام کتابخانه مرحوم سید ابوالحسن معروف به«ابو صاحب» آماده نشر است).

۲– کتابخانه مدرسه الواعظین، لکنو.

۳– کتابخانه راجه محمود آباد (وقف آستان قدس)، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه شامل معرفی چهار هزار نسخه عربی و فارسی از سوی مرکز تحقیقات فارسی چاپ و انتشار یافته است).

۴– کتابخانه دارالندوه العلماء، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه در دو جلد فارسی و عربی شامل معرفی پنج هزار نسخه خطی از سوی مرکز تحقیقات فارسی به چاپ رسیده).

۵– کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه، احمدآباد، گجرات (فهرست نسخ خطی عربی وفارسی این کتابخانه در ۷ جلد به زبان اردو از طرف کتابخانه انتشار یافته است. قند پارسی۵۷۰ همچنین فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه در مجموعه فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).

۶- کتابخانه درگاه عالیه چشتیه، احمدآباد، گجرات (فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه شامل در مجموعه «فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).

۷- کتابخانه درگاه عالیه مهدویه پالمپور، گجرات (مجموعه فهرست میکروفیلم‌های نسخه‌های خطی کتابخانه در حقیقت این مجموعه بزرگترین مجموعه در زمینه مهدویت و موعود عالم به شمار می‌آید).

۸- کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، دو جلد، به زبان‌های انگلیسی وفارسی.

۹- کتابخانه نواب مزمل الله خان، علیگره (آماده چاپ).

۱۰- کتابخانه جامعه همدرد، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).

۱۱- کتابخانه آصفیه، حیدرآباد.

۱۲- کتابخانه خانقاه شاه ابوالخیر، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).

۱۳- کتابخانه موزه‌ی سالار جنگ، حیدرآباد.

۱۴- کتابخانه بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی علیگره (فهرست میکرو فیلم‌های بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی با عنوان جلد دوم فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی علیگره).

۱۵- کتابخانه مدرسه و جامعه سلطانیه، لکنو (فهرست مخطوطات این کتابخانه با نام کتابخانه مرحوم سید ابوالحسن معروف به «ابو صاحب» آماده نشر است).

۱۶- کتابخانه مدرسه الواعظین، لکنو.

۱۷- کتابخانه راجه محمود آباد (وقف آستان قدس)، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه شامل معرفی چهار هزار نسخه عربی و فارسی از سوی مرکز تحقیقات فارسی چاپ و انتشار یافته است).

۱۸- کتابخانه دارالندوه العلماء، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه در دو جلد فارسی و عربی شامل معرفی پنج هزار نسخه خطی از سوی مرکز تحقیقات فارسی به چاپ رسیده).

۱۹- کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه، احمدآباد، گجرات (فهرست نسخ خطی عربی و فارسی این کتابخانه در ۷ جلد به زبان اردو از طرف کتابخانه انتشار یافته است. قند پارسی۵۷۰ همچنین فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه در مجموعه فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).

۲۰- کتابخانه درگاه عالیه چشتیه، احمدآباد، گجرات (فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه شامل در مجموعه «فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).

۲۱- کتابخانه درگاه عالیه مهدویه پالمپور، گجرات (فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه در حقیقت بزرگترین مجموعه در زمینه مهدویت و موعود عالم به شمار می‌آید.

۲۲- کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، دو جلد، به زبان‌های انگلیسی و فارسی.

۲۳- کتابخانه نواب مزمل الله خان، علیگره (آماده چاپ).

۲۴- کتابخانه جامعه همدرد، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).

۲۵- کتابخانه آصفیه، حیدرآباد.

۲۶- کتابخانه خانقاه شاه ابوالخیر، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).

۲۷- کتابخانه موزه سالار جنگ، حیدرآباد.

۲۸- کتابخانه بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی علیگره (فهرست میکرو فیلم‌های بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی با عنوان جلد دوم فهرست میکروفیلم).

۲۹- کتابخانه دارالندوه العلماء، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه در دو جلد فارسی و عربی شامل معرفی پنج هزار نسخه‌ی خطی از سوی مرکز تحقیقات فارسی به چاپ رسیده).

۳۰- کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه، احمدآباد، گجرات (فهرست نسخ خطی عربی و فارسی این کتابخانه در ۷ جلد به زبان اردو از طرف کتابخانه انتشار یافته است. قند پارسی ۵۷۰ همچنین فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه در مجموعه فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).

۳۱- کتابخانه درگاه عالیه چشتیه، احمدآباد، گجرات (فهرست میکرفیلم‌های این کتابخانه شامل در مجموعه «فهرست میکرفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).

۳۲- کتابخانه درگاه عالیه مهدویه پالمپور، گجرات (فهرست میکروفیلم‌های این کتابخانه در حقیقت بزرگترین مجموعه در زمینه مهدویت و موعود عالم به شمار می‌آید).

۳۳- کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، دو جلد، به زبان‌های انگلیسی و فارسی.

۳۴- کتابخانه نوّاب مزمل الله خان، علیگره (آماده چاپ).

۳۵- کتابخانه جامعه همدرد، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).

۳۶- کتابخانه آصفیه، حیدرآباد.

۳۷- کتابخانه خانقاه شاه ابوالخیر، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).

۳۸- کتابخانه موزه سالار جنگ، حیدرآباد.

۳۹- کتابخانه بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی علیگره (فهرست میکروفیلم‌های بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی با عنوان جلد دوم فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی علیگره).

سیری در فهرست نامه‌های نسخ خطی هندوستان نشان از غنای فراوان کتابخانه-های این کشور در نگهداری و حفظ این نسخ دارد. در این کتابخانه‌ها هزاران نسخه‌ی خطی فارسی وجود داشته که بخشی از آن‌ها در دوره‌ی حکومت کمپانی هند شرقی بریتانیا از هند خارج شده و بخشی دیگر نیز در اثر مرور زمان و رطوبت تخریب و یا خوراک موریانه شده است. از این رو برای تبیین و رشد شناساندن این اسناد خطی ارزشمند بکارگیری واستفاده‌ی بهینه از علومی چون: فیلولوژی(Philogy)، پالئوگرافی Paleography)، و کودیکولوژی (Codicology) مورد نیاز می‌باشد.

– فیلولوژی:علم شناخت شواهد و مدارک کتبی است و هر نوع نوشته‌ای را از نظر واژه شناسی و زبان شناسی تاریخی مورد بررسی قرار می‌دهد.

– پالئوگرافی: علم بررسی نوشته‌های خطی قدیمی است. این علم در واقع علم خط-شناسی است و بررسی تاریخ نگارش متون جزو کارهای آن است.

– کودی کولوژی: به مطالعه‌ی تاریخچه‌ی نسخه‌های خطی و نحوه‌ی استفاده از آن‌ها، تاریخچه‌ی مجموعه‌ها، محل‌های نسخه های خطی، فهرست‌های آن‌ها، طرز کار مؤسسات تحقیقاتی و مواردی از این قبیل می‌پردازد.

از طرفی یکی از وظایف بسیار مهم و کارآمد مراکز اسناد و کتابخانه‌ها مرمت و نگهداری اسناد و کتب خطی است. اهمیت این مقوله به این دلیل است که متأسفانه بسیاری از اسناد و کتب خطی متعلق به زمان‌های بسیار دور در شرایط مناسبی نگهداری نشده‌اند. لذا دچار آسیب دیدگی، پوسیدگی، خوردگی، شکستگی کاغذ، آب خوردگی، موریانه خوردگی و دیگر حوادث زمان گردیده‌اند. بنابراین جهت حفظ آثار لازم است که اولاً– نسخه‌های خطی در شرایط مناسبِ حفاظت و درجه حرارت و رطوبت استاندارد و عاری از آلودگی باشد و ثانیاً– نسخه‌هایی که به هر نحو دچار آسیب شده‌اند با اقدامات مفید محافظت شوند (عظیمی،۱۵:۱۳۸۹). لذا راه اندازی بخش آسیب شناسی و مرمت در مراکز اسناد و کتابخانه‌ها با بکارگیری افراد متخصص و دستگاه‌های پیشرفته به منظور مرمت اسناد و کتب خطی آسیب دیده بسیار حائز اهمیت است. از جمله‌ی راهکارهای عملی جهت حفظ نسخ خطی می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱– **تشخیص:** شناخت و آگاهی از اهمّیت نسخ خطی.

۲– **تجمیع:** جمع آوری نسخ با برنامه‌ای صحیح.

۳– **تشویق:** ارائه‌ی برنامه‌های تشویقی صاحبان نسخ خطی به منظور اهداء، وقف، امانت یا فروش این نسخ.

۴- **تقویم:** قیمت‌گذاری بر روی اسناد که شامل ارزش گذاری مادی و معنوی است. بدیهی است نسخه‌های خطی با توجه به قدمت و نفاست آن‌ها باید در دسترس محقّقان و پژوهشگران قرار بگیرند تا در جنبه‌های مختلف آن‌ها تحقیق شود و به صورت چاپ و تصحیح شده در دسترس عموم قرار بگیرند. از این رو با هدف صیانت از این میراث فرهنگی، تأکید و تسریع در فرآیند دیجیتالی شدن آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد. اولین اقدام ضروری در این راه، معرفی و شناخت نسخه‌های خطی و سپس ثبت اصولی این آثار است. بدین منظور لازم است با تکیه بر فنون فهرست-نویسی ماشینی، فهرست‌نویسی صحیح و مدونی از این آثار صورت پذیرفته و در فواصل زمانی مشخصی نیز به منظور ثبت آثار جدید، ویرایش شوند تا این میراث ارزشمند ضمن در دسترس بودن برای عموم محققان ، برای همیشه جاودانه گردد.

نتیجه

در تلاش برای پاسخ دادن به پرسش‌های اصلی این پژوهش و با بررسی فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی هند، مشخص گردید که تاکنون ۱۳۵ عنوان فهرست نامه نسخ خطی فارسی در هند تنظیم و تدوین گردیده است. همچنین در پاسخ به دیگر پرسش اساسی این تحقیق، مشخص شد که ۳۹ کتابخانه و مرکز اسناد این کشور در امر نگهداری این فهرست نامه‌ها فعالیت دارند. هر چند به دلیل شرایط خاص اقلیمی و هوای گرم و مرطوب شبه قاره و شرایط گاه نامناسب حفاظت و نگهداری، این احتمال وجود دارد که درصد زیادی از این آثار از بین رفته یا مهجور مانده یا هنوز به ثبت نرسیده باشند. در نهایت باید اذعان داشت که گرچه تهیه و تدوین این فهرست نامه‌ها و وجود این تعداد کتابخانه و مرکز اسناد، نشان از علاقه‌ی فراوان مردم و دوستداران زبان و ادب فارسی به حفظ و معرفی نسخ فارسی هند دارد، ولی با توجه به گستردگیِ جغرافیایی شبه قاره و فراوانیِ نسخ خطی فارسی، به نظر می‌رسد باید که تلاش‌ها برای حفاظت و معرفی این آثار بیش از پیش شدت بخشیده شده و ادامه یابد.

منابع

۱- افضلی، مهدی، **تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه**، آینه میراث، شماره۴۲، صص ۷۴ – ۹۹، ۱۳۸۷.

۲- جابری‌نسب، نرگس، **مهاجرت ایرانیان به هند**، فصلنامه مطالعات شبه قاره، د.۱، ش.۱، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، صص ۲۵-۵۶، ۱۳۸۸.

۳- سلطانی، پوری، فروردین، راستین، **اصطلاحنامه کتابداری، تهران**: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۷۹.

۴- صاحب‌زاده، شوکت علی‌خان، **بعضی نسخ خطی نادر در باره ادبیات عرفانی فارسی در انستیتوی مولانا تونک**، فصلنامه فرهنگ و زبان و ادب فارسی، ترجمه‌ی شریف حسین قاسمی. دهلی: خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، صص ۶۸-۷۶، ۱۳۸۷.

۵- صادق‌زاده وایقان، علی، **نسخه‌شناسی، پژوهش‌هایی در باره‌ی نسخه‌های خطی در ایران و جهان**، کلیات کتاب ماه، صص۴۶-۴۹، ۱۳۹۱.

۶- عظیمی، حبیب‌الله، **اصول و مبانی نسخه شناسی در کتب خطی**، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۹.

۷- فاضل نیشابوری، فضل‌الله، **مرمت خطوط نسخه‌های خطی، کتابداری و اطلاع‌رسانی**، مشهد: فصلنامه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج.۳، ش.۲، صص۴۸-۶۱، ۱۳۷۹.

۸- فلاح، مرتضی، **جایگاه فرهنگ و زبان فارسی در شبه قاره**،فصلنامه مطالعات شبه قاره،د۲، ش۲، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، صص ۶۷-۹۸، ۱۳۸۹.

۹- قاضی‌ها، فاطمه،**اشاره‌ای به روش تصحیح متون**، مجله کتابداری، شماره۲۳-۲۱، تهران،صص۲۳-۴۶، ۱۳۷۴.

۱۰- کومار، سوبهاش، **فرهنگ تطبیقی واژگان مشترک زبان فارسی و هندی**، همدان: سپهر دانش، ۱۳۸۶.

۱۱- مادلونگ، ویلفرد، **نسخه‌های خطی در پژوهش‌های تاریخی و تصحیح متون؛ نامه بهارستان**، ترجمه فریدون آزاده، تهران، سال اول، ش. ۲، صص۱۱۱-۱۱۴، ۱۳۷۹.

۱۲- مایل هروی، نجیب، **نقد وتصحیح متون: مراحل نسخه شناسی و شیوه های تصحیح نسخه های خطی فارسی**، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰.

۱۳- ناصح‌پور، مریم، **نسخه‌های خطی نشسته در فراموشی و غبار**، نامه بهارستان، تهران، سال اول، ش.۲، صص۷۸-۹۳، ۱۳۷۹.

۱۴- نظری، محمود، **روش‌های تصحیح متون**، تهران: سازمان اسناد کتابخانه ملی، ۱۳۸۰.

۱۵- وفادار مرادی، محمد، **مقدمه‌ای براصول و قواعد فهرست نگاری در کتب خطی**، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، دبیرخانه سمینار نسخه‌های خطی۱۳۷۹.

۱۶- هاشم پورسبحانی، توفیق، **فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه های ترکیه(۲۲ کتابخانه)**، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.

۱۷- Clawson, Patrick, Eternal. **Palgrave Macmillan**. New York: v: 1, No 2. Pp.111-114, 2000.

All References in English

1- Afzali, Mehdi. **Tahlili Bar Amar NosakhKhattiFarssiMojood Dar KetabkhanehayeTorkiye**. AyineyeMiras.No.42, pp. 74-99.2008.
2- Azimi,Habibollah.***Osool va mabaniye noskhe shenasi dar kotobe khatti.*** Tehran: Document Organization and Iran National Library, publication, 2010.
3- Clawson, Patrick. Eternal.**Palgrave Macmillan**.New York: Vol.1 No. 2, Pp.111-114, 2000.
4- Fallah, Morteza. ***Jayegah Farhang VA Zabane Farsi Dar Shebhe Gharre.*** Journal of Subcontinent Researches, Zahedan: University of Sïstän&balüçestän, Vol.2, No.2, pp.67-98, 2010.
5- Fazel,Neishaburi,FazlolAlla.***“Maremat Khotoot Noskhefaye Khatti***. *Librarianship and Reporting.* Index of central library and document center of Astan Quds Razav publication, vol. 3, NO. 2, pp. 48-61, 2000.

6- Hashem Poor Sobhani, Tofigh. **Fehreste Noskhehaye KHattiye Farsi Ketabkhanehaye Torkiye** (22) Ketabkhane, Tehran: MarkazeNashreDaneshgahi, 1994.

7- JaaberiNasab, Narges.**mohajerat *Iraniyan Be Hend.*** Journal of Subcontinent Researches, Zahedan: University of Sïstän&balüçestän, Vol. 1, No.19, pp.25-56, 2009.

8- Koomar,Soobhash.***Farhang Tatbighiye Vajegan Moshtarak Zaban Farsi Va Hendi.*** *Tehran:*SepehreDanesh publication, 2007.

9- Madlong,WilferedF.***Noskhe haye Khatti Dar Pajooheshhaye*** .Hamedan: *Tarikhi va Tashihe Motoon.* Translated by Fereidun Azadeh, Tehran: PayamBaharestan, NO.2,pp. 111-114,2000.

10- MayelHeravi, N. ***Naghd VA TashihMotoon: Marahele Noskhe Shenasi VA Shivehaye Tashihe Noskhehaye Khatiye Farsi.*** Mashhad: Astan Quds Razavi, the Institute of Islamic Researches Publication, 2001.

11- Naseh Poor, Maryam.***Noskhehaye Khatti Neshaste Dar Faramooshi Va Ghobar***. Tehran: nameyebaharestan, No.2, pp.78- 93, 2000.

12- Nazari, Mahmmod. ***Raveshhaye Tashihe Motoon***.Tehran: PayamBaharestan. NO.7, 2001.

13- Qazihaa, Fatemeh .***Esharei Be Ravesh Tashihh Motoon .*** MajjaleKetabdari, NO. 21-23.pp.23-46 ,1995.

14- Saadeq Zadeh Vayqan, Ali. ***Noskhe Shenasi Pajooheshhayi Darbare Noskhehaye Khatt i Darbare Iran VA Jahan.***Tehran: KoliyyateKetabeMah, pp.46-49, 2012.

15- Sahebzade, shokat Ali Kan. ***Bazi Nosakh Khatti Nader Darbare Adabiyat Erfani Farsi Dar Anestitio MolanaTuonek.*** *FaslnameFarhang VA Zaban VA Adabe Farsi.* Translated by Sharif Hosseyn Ghasemi. Dehliy: Khane FarhangJomhoori Eslami Iran,Pp. 68-76, 2008.

16- Soltaani, Poori. Farvardin, Rastin .***Estelahnameye Ketabdari***. Tehran: Iran National library publication, 2000.

17- VafadarMoradi, Mohammad***. Moghadamei bar osoolva Ghavede Fehrest Negari Dar Kotobe Khatti.***Tehran: library, museum and document center of Islamic Council Congress, secretariat of seminar of manuscripts, Publication, 2000.